

№ 2 дәріс

Тақырыбы: ЖАЗУДЫҢ АЛҒАШҚЫ ТҮРЛЕРІ. ГРАФИКАЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА

Дәрістің мақсаты: Студенттерге жазудың алғашқы түрлері пиктографиялық жазу, идеографиялық жазу, буын жазу, әріп не дыбыстық жазулардан және графикалық лингвистикадан кеңінен мағлұмат беру.

Дәрістің жоспары:

1. Жазудың түрлері.
2. Графикалық лингвистика.

1. Жазудың түрлері. Жазу жүйесіндегі таңбалардың не бүтіндей хабарды, не жеке сөзді, не буынды, не дыбысты белгілеуіне қарай жазудың да түрлері келіп шығады. Олар:

1. пиктографиялық жазу;
2. идеографиялық жазу;
3. буын жазуы;
4. әріп не дыбыстық жазу.

Пиктографиялық жазу. Бұл - ең алғашқы жазудың түрі. Бұны сурет (рисуночное) жазуы деп те атайды. Бұл жазудың жеке таңбалары пиктограммалар деп аталады (әрбір жеке сурет) . Себебі олар өздігінен белгілі бір хабарды білдіре алады. Ол сурет жеке сөздерге жіктелмейді, бөлшектенбейді.

Оларды әр түрлі тілде сөйлейтін халықтар түсіне алады. Себебі олар тілдік формаларды емес, оның мазмұнын белгілейді. Пиктографиялық жазуға малдың, тоғайдың, адамның, аңның суреттері пайдаланылған. Нені хабарлағысы келсе, соның суретін салған. Суретті-синкретикалық жазу ең алғаш рет неолит дәуірінде пайда болды. Бұл пиктографиялық жазуды аң аулайтын, балық аулайтын халықтар жиі қолданған.

Сондықтан бұны полисинкретикалық тілдерде сөйлейтін халықтар, америкалық индеецтер т.б. жиі қолданған. Бұл жазу өте жабайы жазу, ол мазмұнды ойды түгел жеткізе алмады. Бұл жазудың үлгілері қазір де қолданылады. Көшеде жүрудің тәртібін аңғаратын әр түрлі белгілер, магазин мен шаштараз жарнамалары т. б.

Идеографиялық жазу. Бұл- пиктографиялық жазудың біртіндеп дамуы барысында пайда болған жазу. Жеке таңбалары идеограммалар деп аталады. Бұл жазу заттың өзін емес, шартты формаларын, таңбаларын белгілеу болып табылады. Ең басты айырмашылық таңбалардың формасында емес, оларды білдіретін мағнасын жеткізеді.

Идеографиялық жазудың таңбаларын қытай, көне шумер жазуларынан байқауға болады. Ол бұдан 4 мың жыл бұрын жасалған. Ал осы жазудың екі түрі де (пиктографиялық, идеографиялық) Қазақстан жерінен табылды. Бұның өзі дүние жүзі халықтары қолданған жазу екендігін дәлелдейді.

Буын жазуы. Жазудың барысында буын жазуы пайда болды. Бір таңба бір буынды белгілейді. Буын жазуы 3 түрге бөлінеді: *1-түріне* ассировавилон, элам, урарт, сына жазуларды, майя жазуы лига туралы дыбыстық корей жазуы жатады. А.Ад/ты +Сд/сыз; Сд/сыз+Ад/ты; Сд/сыз+Ад/ты+Сд/сыз.

2-түріне: крит-мекен буын жазуы, кипр, эфиопия және жапон буын жазулары жатады. Дара дауыстылар, дауыссыздар тіркесін белгілі бір дауыстының қосындысын белгілейді. *3-түріне* индия буын жазуы жатады.

Ертедегі буын таңбалары /А-дауысты, С-дауыссыз/ б.з.д.3 мың жылдықтың бас кезінде шумер буын жазуы негізінде пайда болған. Мысалы, бір буын і-« бес», е- «үй»,lu-«адам», kug-«ел» т. б. мағыналарды білдіре алған.

Әріп /дыбыс/ жазуы. Бұл буын жазуынан кейін пайда болды. Таза күйінде алдымен консонантты дыбыстық жазу 2 мың жылдықтың екінші жартысында пайда болған да, кейін вокалданған дыбыстық жазу дәуіріміздің 1 мың жылдығының басында пайда болған. Әріп жазуы дүние жүзі мәдениетінің дамуына әсерін тигізді. Бұл ең қолайлы жазу болды. Бұл жазу үшін 20-40-қа дейінгі таңба саны жеткілікті болды /ал буын жазуында таңба саны 40- тан 200- ге дейін жеткен/. Бұл жазу тілін тез игеруді, сауаттылыққа үйренуді жеңілдетті. Ол сөздерді ғана емес, олардың дыбыстық бөлшектерін дәлме-дәл беруге, грамматикалық морфемаларды белгілеуде қолайлы болады.

2. Графикалық лингвистика. Әріп жазуының тарауы б.з.д.1 мың жылдықтың алғашқы ғасырларында басталған. Әріптерді қабылдай отырып, кейбір халықтар әріп жазуын /алфавиттік құрамын/ өзіне икемдеген. Әріп жазуы екі түрлі бағытта тарады. Шығыста финикий жазуының негізінде пайда болған арамей жазуынан Азия халықтарының жазу жүйелері жасалып таралған. Зерттелген мәліметтерге қарай түркі тілдері жазуы таңбалы /руникалық/ жазу немесе табылған аймақтарына байланысты «Орхон-Енисей» жазуы деп аталып келеді. Бұл да әріп жазуына жатады. Орхон-Енисей және түркі жазуы—қазақ жазуының алғашқы түрі. Сол жазумен жеткен ескерткіштердің түркі туыстас халықтардың ру-тайпа кезінде бір орталыққа бағынған, жазу-сызу мәдениеті ортақ, тіршілік тұрмыс жағдайы ортақ замандағы жазба мұралары, олардың қазақ халқына да тікелей қатысы бар көне мұралар екеніне студент жастарымыздың көздерін жеткізу керек. Сондықтан руникалық /таңбалы/ жазумен жеткен көне ескерткіштер-«Могилян», «Күлтегін», «Онгин», «Селинга», «Күлі Чор», «Мойын Чор», «Талас», т. б. көне түркі ескерткітерінің тілін зерттеудің, тарихи мәліметтері айқындаудың мәні зор.

Көне жазудың алғашқы түрлері Қазақстан жерінен де табылғанын /пиктография идеография/, олардың сыртқы көріністерін жазу мен өнердің бір болғандығын атап өттік. Көне түркі ру-тайпалары руникалық жазудың заңды жалғасы ретінде көне ұйғыр алфавитін қолданды. Бұл жөнінде әр ру-тайпалық топтар бұл жазуды VIII-XIII ғ. ғ. қолданған. Ұйғыр алфавитінің шығуына «Манихей» алфавитінің соғды /орта парсы/ жазуы /графикасы/ негіз болды деген көзқарас бар. Ұйғыр жазуы дегенде қазіргі ұйғырлардың

жазуы деген ұғым емес, сол кездегі «тоғыз оғыз» /ұйғыр/ немесе «тоғыз тайпалық ұйғыр» деген ұғымында түсінген жөн. Манихей алфавиті жазуы - Орта Азия, Шығыс Түркістан аймақтарын мекендеген түркі тайпаларына кең тараған жазу. Сол жазу арқылы соғды, қытай, тибет тілдеріне аударылған. Ұйғыр жазуын XIV-XV ғасырларда атақты Ақсақ Темір, оның қол астындағылар, Алтын-Орда хандығы да пайдаланғандығы туралы деректер бар. Бұл жөнінде академик Қ. И. Сәтбаев тау-тас қойнауынан тапқан жазбалары арқылы көп мағлұмат берген болатын.

Сол сияқты Х ғ. Баласағұнның «Құдатғу білігі» /Құтты, бақытты болу жолындағы білім/ дастанының ұйғыр вариантымен жетуінің де «Алтын Ярух» /Алтын жарық/ атты дидактикалық шығармасының да тілдік мән-мағынасы зор. Бұлардың оқылуына, зерттелуіне еңбек сіңірген А.Вамберидін, В.В.Радловтың, В. Томсеннің т. б. Еңбектерімен танысудың орны бөлек.

XI ғасырда араптардың Орта Азия, Қазақстан жеріне келуіне байланысты бұл жерлерді мекендеген халықтар өмір талабына орай араб жазуына көше бастады. Бұл сияқты қоғам тарихыда болып жатқан өзгерістер тілге де өзіндік әсерін тигізбей қоймады, халықтардың жазу мәдениетіне де елеулі өзгерістер енгізді. Олар /өзгерістер/ халқымыздың тілі, әдебиеті, жазба мәдениеті бұлағының әріде, түп негізі тереңде жатқандығынан хабар береді. Туған халқымыздың түркі туыстас халықтармен өзектес, тағдырлас, тарихи даму жолының тектес екендігін түсіндіреді. Тілдің қоғаммен тығыз байланысты екенін, тіл тарихы, қала берді адамзаттың бастан кешірген тарихы екендігіне көз жеткіземіз.

Бұл жазумен жеткен деректер «Құдатғу білігі» /араб жазуымен жеткен варианты-1069 ж /дастаны/ шамамен XII-XIII ғасырларда көшірілген делініп жүр/. Махмут Қашқаридің XI ғасырда жазды деп жүрген «Дивани луғати ат-түрік» сөздігі /түркі тілдеріне қатысты арабша жазылған атақты 3 томдық салыстырмалы- тарихи сөздігі/. XII-XIV ғ. ғ. араб графикасымен жазылған түркі халықтарының көне ескерткіштері- Ахмет Йүгінекидің «Хабат алхақаик» /« Ақиқаттар тартуы»/ «Қисса ал-анбия» /«Әулие - әнбилер қиссасы»/. Бұлар тілі жағынан V-VIII, XI. ғ.ғ. жататын ескерткіштердің жалғасы болып есептеледі.

Олардың тілін зерттеу XII-XIV ғ. ғ. бір ғана тілдің емес, бүкіл түркологияның алдында тұрған күрделі, ортақ міндет екенін профессор А.К.Боровков айтып кеткен болатын. Себебі, бұл көне ескерткіштері-түркі тектес халықтардың ерте кездегі ортақ мұрасы. Сондықтан да, Орта Азия халықтарының, қазақтардың қазіргі әдеби тілі мен сөйлеу тілінің арасында байланыс бола тұра елеулі айырмашылықтар да бар. Ол түптей келгенде, сонау көне дәуірден келе жатқан «кітаби тіл» /жазба тіл/ мен «шағатай» әдеби тілі /орта түркі/ бір- бірінің жалғасы екенін дұрыс түсінуді қажет етеді. Тіпті сонау ру-тайпа тілі, халық тілі, ұлт тілі, сөйлеу тілі, жазба тіл, әдебиет тіл деген ұғымдарды дұрыс түсінудің негізгі соларда жатқанын аңғартады.

Бұл ретте белгілі түркологтар С.Е.Малов, В.В.Радлов, А.Н.Самойлович, А.К.Боровков, А.М.Щербак, т.б. қазақ түркологтары Ә.Қ.Құрышжанов,

Ғ.Айдаров, А.С.Аманжолов, Қ.Өміралиев, т.б. зерттеулеріне нақты көңіл аудару қажет.

Түркі туыстас тілдердің көне мұралары біздің заманымызға ескі латын / жазуымен де жеткен. Олай болса, қазақ халқының мәдени дамуына латын жазуы да белгілі дәрежеде қызмет еткен. Бұл жазумен жеткен ірі ескерткіштердің бірі – «Кодекс Куманикус». Ескерткіштің атауы Кумандардың заңы деген ұғымды береді. Кумандар половецтер деп сол кезде түркі халықтары /қыпшақтарды/ атаған. Демек, көне жазба мәдениетімізді уағыздауда көне латын /гот / жазуын оқып үйренудің мәні зор.

Көне түркі жазулары жеткізген құралдар әр түрлі формадағы тастар, үңгір қабырғалары, ағаш қабықтары, үй бұйымдары, әшекей заттар, тақтайшалар, саздан жасалған ыдыс-аяқтар, құмыралар т.б. екенін олардың әр түрлі кең аймақтан табылғандығын білудің де тарихи мәні бар.

Таңбалы жазу текістері, жеке үлгілері тек қана Қазақстан не Орта Азия жерлерінен ғана емес, басқа шет аймақтардан да табылуының сыры тереңде жатыр. Тіпті Қиыр Шығыс, Венгрия, Сібір, Оңтүстік аймақтар аралығын былай қойғанда. Франция, Австралия, Америка /индеецтері/ жерлерінен табылуының сыры неде? Осы сұраққа жауап беруде, кең аймаққа жайылған руникалық /таңбалы/ жазу алфавитінің пайда болуы жөнінде көзқарастар алуан түрлі.

Бұлар әр ғасырлардағы жазудың жай-күйін, табылымдар мен алфавиттердің пайда болу тарихынан хабар беретін ой-пікірлердің иелерімен Э.Немет, В.Томсен, Н.Аристов, И.А.Батманов, Ю.Клапрот, С.Е.Малов т.б., алда тұрған міндеттер туралы әр жылдары ұйымдастырылған Түркологиялық конференция материалдарымен нақты танысуды қажет етеді.

Қорыта келгенде, руникалық-құпия жазу б.з.д. көп жылдар бұрын пайда болған, әр ру-тайпа, әр тілде сөйлейтін халықтар өз қажетіне лайықтап қолданғандығын білудің мәні зор.

Сөйтіп, түркі тілдері туралы көне заман ескерткіштері бойына сақтап жатқан тылсым заман сырларын ашу үшін жоғарыда айтып өткен алфавиттердің графикасын бес саусақтай игерту бүгінгі таңдағы міндет.

Қазақ жазуының тарихы «Көне түркі, араб-латын графикасы» қазіргі қазақ жазуының орыс әліппесі графикасымен тығыз байланысты екені белгілі. Сондықтан қазақ жазуы тарихын болашақ филолог мамандарға теориялық та, практикалық та мәні зор екенін ескертуіміз керек. Бұл пәнді оқу барысында болашақ жас мамандар тіл білімінің теориялық жағынан білім алып, оны практика жүзінде қолдана білуіміз керек. Бұған тіл білімінің маңызы бір саласы графикалық лингвистика көмектеседі. Сондықтан бұл сала қарастыратын мәселелер-терминдер жөнінде түсінік алуымыз керек.

Олар: алдымен, алфавит және *графика*. Алфавит рет-ретімен орналасқан әріптердің жиынтығы болса, жазу таңбаларының жиынтығы, белгілі бір жазу түрінің фонетикалық құрамының өзара жүйелі үйлесімділігі екені немесе алфавиттің құрамы, олардың әрқайсысының ережелері.

Орфография – дұрыс жазу ережелернің жиынтығы немесе дұрыс жазуды үйрететін фонетиканың бір саласы екендігі белгілі. Ал графиканың өзі *полеография*, *эпиграфика* болып екі түрге бөлініп жүр. *Полеография* мен *эпиграфика* жазу таңбаларының өзгеру заңдылықтарын /эволюциясын/, графиканың даму тарихын зерттейді. *Полеография*- қолжазба мен кітаптағы таңбаларды тексереді де, *эпиграфика* – тас, металл, сүйек, ағаш т. б. Ойлы жазылған таңбаларды зерттейді. Олай болса, тіл біліміндегі әр бір терминге түсінік арудың өзі тілдің бүгінгісі мен өткен дәуірдегі тіл тарихын зерттеуге де мүмкіндік туғызады. Сондықтан Орхон- Енисей таңбалы жазуын игеруде, зерттеуде полеография, эпиграфика деп аталатын графика салаларын игерудің мәні зор.

Қорыта келгенде, түркі туыстас тілдердің, соның ішінде қазақ тілі графикасының даму кезеңдерден қалған жазба мұраларды зерттеп, игеруде V-VIII ғ.ғ. Орхон- Енисей жазуды, IX-X ғ.ғ. ұйғыр жазуды, XI-XIII /XV/ ғ.ғ.араб жазуы, XIV-XVIII ғ.ғ. латын жазуы XIX-XX ғ.ғ. орыс жазуы графикасын үйренудің мәні зор. Олар қазақ жазуы тарихынан, қала берді қазақ халқының бастан кешкен тарихы мен жазба тіл мәдениетінен хабар береді.

Дәріс бойынша бақылау сұрақтары:

- 1.Ең алғашқы жазу қай кезде пайда болды?
- 2.Алғашқы жазудың түрлері қандай?
- 3.Алғашқы жазудың үлгілері қай жерлерден табылған?
4. Қазақстан жерінен қандай алғашқы жазу үлгілері табылған?
- 5.Пиктографиялық жазу және пиктограммалар деген не?
- 6.Идеографиялық жазу және идеограммалар деген не?
- 7.Буын жазуы, оның түрлері қандай?
- 8.Әріп жазуы қалай пайда болды?
- 9.Графикалық лингвистика нені зерттейді?
- 10.Орфография, полеография, эпиграфика дегеніміз не?